

УДК 342.26

Я.П. ПАВЛОВИЧ-СЕНЕТА, аспірант кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу Львівського державного
університету внутрішніх справ

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

Анотація. Щодо сучасного адміністративно-територіального устрою України, проблем та варіантів територіальної реформи.

З часів здобуття Україною незалежності триває активний пошук оптимальної моделі побудови та функціонування її адміністративно-територіального устрою. Успадкована з часів СРСР система територіального поділу України на 24 області і 2 міста республіканського значення та Автономну Республіку Крим не відповідає політичним, економічним, етнічним та соціальним засадам незалежної української держави. Області та райони в Україні, як і в інших колишніх республіках СРСР, створювалися з урахуванням управлінської доцільності, кількості партійних організацій КПРС та військових частин у тій чи іншій територіальній одиниці [1, с. 672].

Упродовж останніх років реформа територіального устрою в Україні привертала велику увагу вчених та політиків. З метою її проведення створювалися спеціальні міжвідомчі комісії, розроблялися концептуальні положення: Концепція адміністративної реформи в Україні 1998 року, проект Концепції удосконалення адміністративно-територіального устрою Кабінету Міністрів України 2003 року, законопроекти “Про адміністративно-територіальний устрій” 1998 року та “Про територіальний устрій” 2005 року, Концепція муніципальної реформи, Концепція реформування публічної адміністрації 2005 року та інші. Нещодавно відбулося внесення змін до Конституції України, проте розділу IX – “Територіальний устрій” Основного Закону – вони не торкнулися, хоча попередньо схваленим Верховною Радою України законопроектом про внесення змін до Конституції України такі зміни передбачалися.

Територіальна реформа у поєднанні з адміністративною і бюджетною має на меті забезпечити якісно нову організацію взаємовідносин органів публічної влади, а також надання всім без винятку громадянам України належних адміністративних, соціальних і культурних послуг, максимальне наближення таких послуг безпосередньо до людей.

Метою статті є оцінка сучасної системи адміністративно-територіального устрою України та вироблення пропозиції щодо її реформування.

У юридичній літературі територіальний устрій визначають як передбачену законами територіальну організацію держави з метою забезпечення найбільш оптимального вирішення завдань та здійснення функцій суспільства і держави. Здійснюється вона, як правило, шляхом поділу території держави на частини – територіальні одиниці, які є просторовою основою для утворення та діяльності відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Сьогодні система адміністративно-територіального устрою нашої держави є багаторівневою, складною і потребує функціонального удосконалення. Відповідно до частин першої та другої статті 133 Конституції України систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села [1; 2].

Серед вітчизняних учених наукові дослідження у сфері територіального устрою здійснювали Орзіх М.П., Рудик П.А., Тацій В.Я., Тодика Ю.М., Фрицький О.Ф., Шемшученко Ю.М. тощо. Вчені констатують, що існуючий адміністративно-територіальний устрій України певною мірою застарів і не відповідає сучасним вимогам та ефективному вирішенню соціально-економічних завдань. Новий поділ на адміністративно-територіальні одиниці потребує скорочення за рахунок укрупнення та ліквідації певних територіальних одиниць. Все ще залишається велика кількість сіл і селищ з малочисельними за кількістю жителів територіальними громадами, які об'єктивно не можуть забезпечити своє існування, не спроможні самостійно здійснювати належне місцеве самоврядування. За роки незалежності України до цього часу не прийняте законодавство про її адміністративно-територіальний устрій. Зазначене потребує проведення адміністративно-територіальної реформи на новій правовій основі [3, с. 294].

Найповніше ідеї цієї реформи знайшли втілення у попередньо схваленому Верховною Радою 8 грудня 2004 року і надісланому для надання висновку Конституційним Судом України законопроекті “Про внесення змін до Конституції України” (реєстр. № 3207-1) [4] та проекті Закону “Про територіальний устрій України” [5]. Проектом Закону України “Про внесення змін до Конституції України” передбачалося докорінно змінити положення про територіальний устрій. Зокрема, конституційне положення про систему адміністративно-територіального устрою України (сучасну частину першу статті 132 Конституції України виключено зовсім, а частину другу статті 133 Конституції України у зазначеному документі було викладено в такій редакції – “Адміністративно-територіальними одиницями України є: Автономна Республіка Крим; області (їх перелічено); міста Київ та Севастополь; райони, громади (сільські, селищні, міські)” [4, с. 2].

Таким чином, першу частину статті 133 законопроекту № 3207-1 викладено в новій редакції як за формою, так і за змістом. У ній фіксуються такі нові терміни, як “адміністративно-територіальна одиниця” та “громада”, що відсутні у чинній Конституції України. Поява цих термінів свідчить про нові концептуальні підходи, на яких ґрунтуватиметься реформування територіального устрою [6].

Проект Закону України “Про територіальний устрій України”, розвиваючи вищевикладені положення стосовно адміністративно-територіальної одиниці, дає таке її визначення: адміністративно-територіальна одиниця – це цілісна частина території держави в установлених відповідно до закону межах, що за наявності відповідних географічних, демографічних та соціально-економічних умов є територіальною основою для організації та діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 7 законопроекту) [5]. Цей же законопроект започатковує новий підхід до побудови територіального устрою, де пропонується встановити такі рівні адміністративно-територіальних одиниць, як регіони, райони та громади. Цей підхід було підтримано у Концепції реформування публічної адміністрації, де територіальну реформу розглянуто як передумову для проведення муніципальної реформи та зазначено, що в рамках модернізації адміністративно-територіального устрою слід виходити із 3-рівневої системи адміністративно-територіальних одиниць, яку запропоновано у майбутньому закріпити у Законі України “Про місцеве самоврядування”:

Базовий (третій) рівень – громада (можливий варіант запровадження поняття “волося” на означення адміністративно-територіальної одиниці базового рівня) [7].

За проектом Закону “Про територіальний устрій України”, громада створюватиметься на територіях, у межах яких проживає не менше ніж 5 тисяч жителів, з урахуванням доступності адміністративного центру громади для жителів поселень та поселенських утворень, розташованих в її межах (ч. 2, ст. 9) [5].

Ефективність застосування такого принципу створення адміністративно-територіальних одиниць видається малоюмовірною. Адже, якщо взяти до уваги, що середня щільність населення в Україні становить 78 мешканців на 1 км, то середня площа адміністративно-територіальної одиниці для 5-ти тисяч жителів становитиме близько 65 км, для щільно заселених територій – 29 км, а для найменш заселених – 135 км. Реформою передбачається об'єднання шкіл, лікарень, культурних закладів, що призведе до зменшення кількості вчителів, медичних і культосвітніх працівників на селі. З огляду на це, важко прогнозувати, чи наблизить такий адміністративно-територіальний поділ доступність та ефективність адміністративних послуг до населення (особливо, враховуючи транспортні проблеми). Що стосується міст та селищ міського типу, то сумнівів немає, а от сільське населення, яке і сьогодні віддалене від інфраструктури, знову постраждає.

Крім того, існує думка, що така практика суперечитиме положенням Конституції України, які гарантують право на місцеве самоврядування жителям будь-якого населеного пункту (так би мовити, за фактом наявності даного населеного пункту на географічній карті України), у разі ж успішного реформування це право матимуть лише громади, територія яких визначатиметься хоча і на підставі вище визначених критеріїв, але не природним, а адміністративним шляхом [8, с. 16].

Відповідно до законопроекту про територіальний устрій України громада може бути утворена з населенням від 3500 жителів за умов, якщо щільність сільського населення в цілому по району (без міст-районів) в два або більше разів нижча від середньої щільності сільського населення в цілому по Україні і якщо площа такої громади в розрахунку на одного жителя перевищує вдвічі середню площу по Україні для сільських громад.

Оцінюючи зазначене, слушну думку висловлює П.А. Рудик, який пропонує враховувати щільність населення при формуванні кожної громади зокрема, адже можуть бути випадки, коли в частині району щільність сільського населення досягає середньої по Україні, а в іншій частині цього району вона нижча вдвічі [6, с. 142].

Законопроект, що обговорюється, фіксує положення, яке передбачає, що громада може бути утворена при чисельності населення не менше ніж 1500 жителів у виняткових випадках за рішенням Верховної Ради України.

Таким чином, сьогодні представники влади і науковці визнають, що під час формування громад слід обов'язково враховувати особливості географічного розміщення майбутніх громад, їх соціально-економічний розвиток і те, чи сприятиме їх утворення наближенню різних послуг до громадян [6, с. 142].

Варто зазначити, що в концепції реформування публічної адміністрації [7] пропонується законодавчо закріпити диференціацію різних моделей органів місцевого самоврядування, виходячи з чисельності населення, яке складає одну громаду [3]. Із змісту цієї диференціації випливає, що громади базового рівня можуть мати різне правове становище, а це, на нашу думку, є порушенням прав жителів, які до них входять (йдеться, в першу чергу, про громади, з населенням менше 5000 жителів), адже саме розвиток громад базового рівня сприятиме наближенню населення до адміністративних, медичних, освітніх, соціальних, культурних та інших публічних послуг. Крім того, в даному випадку відбувається порушення принципу рівності статусу громад одного рівня, і, як наслідок, запропонована 3-рівнева система адміністративно-територіального устрою перетворюється на 4-рівневу систему.

Формуючи адміністративно-територіальні одиниці базового рівня, необхідно брати до уваги не лише чисельність населення, а й враховувати особливості сучасного географічного та соціально-економічного розвитку території та його перспективи, щільність

населення та можливість доступу цього населення до адміністративного центру. При цьому можна виробити диференціацію базових адміністративно-територіальних одиниць на такі, що самостійно себе забезпечують, забезпечують себе частково та потребують повного державного забезпечення (такі депресивні території, в подальшому, слід було б розвивати шляхом державного втручання).

Другий рівень – район (місто-район) – об’єднання громад для забезпечення реалізації спільних інтересів, що має відповідну транспортну, інформаційну та іншу інфраструктуру, утворюватиметься за умов, якщо в його межах проживає не менше 70 000 жителів. Цей статус запропоновано надати також громаді, до якої входить хоча б одне місто з чисельністю населення не менше ніж 70 тисяч жителів (місто-район). У концепції реформування публічної адміністрації передбачено, що район створюватиметься без урахування чисельності населення міст-районів та міст регіонів, які розташовані в межах цього району [7]. Законопроект про територіальний устрій закріплює аналогічні положення і дає наступне визначення району. Район – це адміністративно-територіальна одиниця, яка об’єднує громади та має відповідну транспортну, інформаційну та іншу інфраструктуру для забезпечення реалізації спільних інтересів цих громад і населення якої забезпечується визначеними законом адміністративними, соціальними та культурними послугами, які об’єктивно не можуть бути надані у цих громадах (стаття 12) [5].

На даний час чисельність жителів сільських районів є меншою. Це означає, що в разі ухвалення реформи країна має пережити період переформування меж районів, зникнення певної кількості адміністративно-територіальних одиниць внаслідок їх ліквідації або приєднання до інших районів. Що ж до міста-районів, то вони не входять до складу відповідних районів, на території яких перебувають, однак входять до складу відповідної області. Отже, місто-район за своїм статусом буде схожим на теперішнє місто обласного значення з тією, однак, різницею, що до його складу можуть входити і сільські населені пункти. Така конструкція міської громади виправдовується необхідністю вирішити реалії сучасного адміністративно-територіального устрою, що склалися у Києві, Ялті, Севастополі та інших містах України, до території яких включено інші населені пункти (із 167 міст загальнодержавного і обласного значення 83 мають у своєму складі інші населені пункти, із 280 міст районного значення до 109 входять 218 селищ міського типу і 91 селище [9, с. 10]). Однак розв’язана таким чином проблема, у разі реалізації реформи, на думку В. Журавського, спричинить негативні наслідки для тих сільських населених пунктів, які увійдуть до складу “міських” громад. Ці населені пункти будуть позбавлені можливості формувати власні органи самоврядування. Відтак, усі питання місцевого значення вирішуватиме місто (точніше, орган самоврядування, сформований, в основному, за рахунок голосів жителів міста), і ці рішення (особливо із земельних питань) нерідко будуть не на користь сільських жителів [8, с. 18].

Що стосується органів місцевої влади району (міста-району), то згадана концепція пропонує на першому етапі реформи, після обрання місцевих рад 5-го скликання та початку їх роботи, ліквідувати районні державні адміністрації, а повноваження останніх передати виконавчим органам районної ради, які формуватимуться самою радою. Голова ради обиратиметься з числа депутатів ради [4].

З огляду на вищезазначене, виникає питання чому міста-райони не будуть ділитися на громади по 5 000 та чи формуватимуться райони в містах, як це є сьогодні?

Перший рівень – регіон – Автономна Республіка Крим, області, міста зі спеціальним статусом. Цей рівень Концепцією пропонується оформити окремим законом, у зв’язку з тим, що відповідно до взятих Україною зобов’язань при ратифікації Європей-

ської хартії місцевого самоврядування потрібне чітке законодавче розмежування регіонального і місцевого рівнів територіального самоврядування [7].

Законопроект про територіальний устрій визначає регіон як частину території України, яка є адміністративно-територіальною одиницею та утворена з метою здійснення державної політики щодо збалансованого розвитку територій, об'єднує райони та міста-райони, забезпечує реалізацію спільних інтересів цих районів та міст-районів, надання їх населенню визначених законом спеціалізованих адміністративних, соціальних та культурних послуг, які об'єктивно не можуть бути надані у районах та містах-районах (стаття 13). Статус міста-регіону пропонується надавати громаді, до якої входитиме хоча б одне місто з чисельністю населення не менше ніж 750 000 жителів та населення якої забезпечуватиметься послугами в обсязі, визначеному законом для громади, району та регіону (стаття 11) [5]. Даний законопроект передбачає, що місто-регіон не входитиме до складу регіону, на території якого воно перебуває. Таким чином, реформа повинна підвищити статус декількох великих міст України (зокрема, Дніпропетровська, Львова, Одеси, Харкова) до того рівня, який сьогодні мають Київ і Севастополь, адже місто-регіон не буде підпорядковуватись обласним органам влади і матиме справу безпосередньо з центром. Разом з тим, законопроект не передбачає яким чином будуть дотримані інтереси державного управління у містах-регіонах (окрім Києва та Севастополя, спеціальний статус яких передбачає існування у них окремих державних адміністрацій). Очевидно, у разі здійснення реформи окремі місцеві державні адміністрації мають з'явитися у Донецьку, Харкові, Львові, інших великих містах. Міркуваннями економії та скорочення державного апарату зазначений крок вже не виправдати, оскільки така практика, навпаки, зумовить розростання цього апарату [8, с. 17].

Відповідно до Конституції України регіон виступає суб'єктом територіального устрою держави (стаття 132). Проте, визначення цього суб'єкта Основний Закон держави не дає. Це пояснюється, зазначає М.П. Орзіх, декларативністю у сучасній Україні регіональної політики, але не виправдовує ігнорування регіону, використання його як словосполучення, що не має інструментально-прикладного значення. На думку вченого, необхідно відмовитися від традиційного уявлення про області як основні складові державного устрою, які виконують регіональні функції. Область – це лише адміністративно-територіальна одиниця, яка утворилася та має ознаки, що не відповідають сучасному регіону. З огляду на це, ототожнення регіону з Автономною Республікою Крим, областю, містом-регіоном, що впливає із законопроекту про територіальний устрій, суперечить систематичному тлумаченню норм у статтях 132, 133 Конституції України [10, с. 12-13].

Серед основних недоліків законопроекту “Про територіальний устрій” можна виділити наступні:

1) скорочення наявної кількості адміністративно-територіальних одиниць (а отже, і органів місцевого самоврядування) без належного обґрунтування, без визначення механізмів поліпшення економічного стану територіальних громад, без визначення наслідків таких дій для населення;

2) необґрунтовано високий критерій чисельності населення для утворення територіальних громад базового рівня – 5 тисяч мешканців, другого рівня – районів – 70 тисяч, міст-районів – 70 тисяч, міст-регіонів – 750 тисяч;

3) недотримання інтеграційних критеріїв (природно-екологічних, територіальних, релігійних, економічних, фінансових, рекреаційних, культурно-звичаєвих, національно-етнічних, соціальних тощо) при проведенні адміністративно-територіальної реформи на первинному рівні, тобто при формуванні територіальних громад;

4) дискусійність окремих положень законопроекту (зокрема, щодо можливості не враховувати позиції населення чи органу місцевого самоврядування стосовно змін (утворення чи ліквідації) територіальних громад, що суперечить національному законодавству та задекларованим принципам демократичної держави).

В даний час обговорюються різні варіанти формування областей як регіонів базового рівня. Експерти Міжнародного інституту порівняльного аналізу ще 1998 року як один з можливих варіантів запропонували запровадити на основі виділення українських територіально-виробничих комплексів (ТВК) адміністративно-територіальний поділ на 9 регіонів [5]. На думку С. Телешуна, такий варіант є прийнятним, оскільки саме наявність значної кількості стагнаційних областей є однією з причин загострення соціально-економічної кризи в Україні [9, с. 10-11].

Альтернативний описаному в законопроекті про територіальний устрій варіанту адміністративно-територіальної реформи запропонувала Асоціація місцевих та регіональних влад. У підготовленій нею концепції передбачається створення адміністративно-територіальних одиниць (громад) на базі наявних сільських, селищних та міських рад із забезпеченням реалізації принципу повсюдності місцевого самоврядування. Водночас передбачається збільшення кількості міст обласного значення із 170 до 300, створення самоврядних районів з ліквідацією райдержадміністрацій. Вони утворюватимуться на базі 20-30 тисяч чоловік. Пропонується всім містам, які налічують понад 15 тисяч жителів, надати статус міст обласного значення й вивести їх зі складу районів. Пропонується утворити 225 департаментів (округів) по 180-200 тисяч жителів, котрі мали б стати територіальною основою для діяльності виключно органів виконавчої влади і судових органів, що мали б бути перенесені з районного і частково з обласного рівня [11, с. 2]. Отже, даний проект реформи адміністративно-територіального устрою передбачає подрібнити систему адміністративно-територіальних одиниць на відміну від законопроекту, що розглядався вище. Ймовірно запропонований варіант у майбутньому забезпечить суспільний розвиток, але очевидно, що таку реформу слід починати із розширення прав місцевого самоврядування та зміни його взаємовідносин із державною владою у бік децентралізації останньої.

М.П. Орзіх пропонує свою структуровану модель адміністративно-територіального устрою України, до якої входитимуть:

1. Основні адміністративно-територіальні одиниці (за умови розмежування адміністративно-територіальної одиниці і територіальної громади):

1.1 . Регіон (край) – основна складова частина територіального устрою, визначена єдиною політикою державного регіоналізму.

1.2. Територіальні округи – функціональні територіальні одиниці, створені з метою вирішення державних, економічних, побутових, освітньо-культурологічних завдань (національні, виборчі, освітні, судові, митні, поштові, податкові, транспортні, військові, зв'язку).

2. Факультативні адміністративно-територіальні одиниці:

2.1. Екологічні зони (природно-заповідні, курортні, зони санітарної охорони джерел водопостачання та курортів, екологічно небезпечні зони, зони екологічного лиха, зони спеціального екологічного захисту).

2.2. Прикордонна зона.

2.3. Зона територіальної оборони.

2.4. Режимні територіальні одиниці.

3. Основні самоврядні адміністративно-територіальні одиниці (з подоланням обмеження юрисдикції органів місцевого самоврядування територіальних громад межами адміністративно-територіальної одиниці):

3.1. Місто з районним розподілом самоврядних територій (з населенням понад 1 мільйон чоловік).

3.2. Місто з районним розподілом самоврядних територій (економічні, культурні, промислові центри з населенням понад 500 тисяч жителів або менше, якщо вони у перспективі розвиватимуться).

3.3. Місто без районного поділу (з населенням понад 50 тисяч жителів).

3.4. Селище (з населенням понад 10 тисяч жителів або від 1 до 10 тисяч, якщо існує перспектива його розвитку).

3.5. Район (сільський).

3.6. Село.

4. Факультативні самоврядні адміністративно-територіальні одиниці:

4.1. Область – частина регіону, що склалася історично.

4.2. Місто-курорт.

4.3. Гірські населені пункти.

4.4. Селища дачні (населений пункт сезонного проживання людей).

4.5. Зони зі спеціальним економічним режимом [10, с. 13-14].

Запропонована розгалужена модель системи територіального устрою свідчить про диференційований підхід її автора до формування адміністративно-територіальних одиниць з урахуванням особливостей окремих територій нашої держави.

У політичних колах нашої країни висловлюються ідеї федералізації України. Це зумовлено потужним впливом окремих політичних сил, що представляють інтереси тих чи інших регіонів. На думку Ю. Вовка, запровадження ідеї федералізму в Україні, на сучасному етапі може призвести до дестабілізації політичної обстановки, міжнаціональних конфліктів. Значно посиляться сепаратистські настрої в окремих регіонах. Зростуть територіальні претензії щодо України з боку окремих політичних сил сусідніх держав. Запровадження федеративного устрою призведе, також, до зіткнення регіональних інтересів. Адже сьогодні існують значні відмінності між окремими регіонами (в культурі, побуті, звичаях, рівні економічного розвитку). Таким чином, єдиний прийнятний для України шлях – збереження унітарних засад при певній економічній децентралізації економіки, чіткому розподілі повноважень центру і областей [12, с. 19-21].

Для ефективного проведення адміністративно-територіальної реформи необхідно створити належні умови формування громад низового рівня. Для цього пропонується провести експериментальне утворення таких громад на різних територіях України, адже за станом на 1 січня 2004 року в нашій державі налічувалося 28 597 сільських населених пунктів, де діяло 10 279 сільських рад як органів місцевого самоврядування. Сільради становлять майже 85 % всіх місцевих рад, без урахування районних у містах. Сільська рада в середньому по Україні об'єднує три села. Експеримент, на думку П.А. Рудика, має відбутися таким чином, щоб не просто укрупнити нові територіальні громади, а й переконати людей в необхідності таких змін, забезпечити введення всіх необхідних інститутів на рівні нових експериментальних громад. Велике значення при цьому належить інформатизації населення – як сукупності взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб громадян у сфері реформи територіального устрою, а самоодіцільності та напрямів її здійснення.

Неможна, крім того, недооцінювати законодавче забезпечення реформи, адже зміни, що передбачаються, безумовно, вимагають зустрічних змін у системі органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, бюджетній та податковій системах. Поряд з цим, на даний час відсутня й оновлена конституційна основа запропонованої реформи (за-

конопроект “Про внесення змін до Конституції України” № 3207-1 не було прийнято, а його окремі положення суперечать законопроекту “Про територіальний устрій”). Враховуючи це, слід: 1) внести зміни до Конституції України, доопрацювавши їх відповідно до пропозицій, які сьогодні висловлюють політики і державотворці; 2) поетапно впроваджувати реформу територіального устрою, забезпечуючи її прийняттям відповідних нормативних документів; 3) підготувати населення України до реформи; 4) диференційовано підходити до побудови адміністративно-територіальних одиниць; 5) забезпечити реформу фінансово, див. [6, с. 148-158].

Висновки. Недосконалість та суперечливість існуючого в Україні адміністративно-територіального устрою визнається представниками влади, юридичної теорії та практики. Викладені концепції та підходи щодо створення адміністративно-територіальних одиниць, організаційно-правового та інформаційного забезпечення реформування системи територіального устрою свідчать про активні пошуки оптимальних критеріїв формування вказаних явищ та вимагають подальших наукових досліджень.

Використана література

1. Конституція України : науково-практичний коментар / В.Б. Авер'янов, О.В. Батанов, Ю.В. Баулін та ін. – Х.: Право; – К.: Ін Юре, 2003 – 808 с.
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – 45 с.
3. Конституційно-правові засади становлення української державності / В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, О.Г. Данильян та ін.; за ред. акад. НАН України В.Я. Тація, акад. АПрН України Ю.М. Тодики. – Х.: Право, 2003. – 328 с.
4. Про внесення змін до Конституції України : проект Закону України від 8 грудня 2004 року № 3207-1 // Голос України. – 2005. – 13 січня.
5. Про територіальний устрій України : проект Закону України : в редакції від 14 квітня 2005 року // Урядовий кур'єр. – 2005. – 22 квітня.
6. Рудик П.А. Конституційна реформа в Україні : проблеми та перспективи / П.А. Рудик. – К.: Атіка, 2006. – 256 с.
7. Концепція реформування публічної адміністрації : станом на 29 вересня 2005 року. Центр політико-правових реформ. – Режим доступу: www.pravo.org.ua/files/administr/Konceptsiya_reform_publ_admin_2.doc
8. Журавський В. Щодо реформування адміністративно-територіального устрою України // Право України. – 2005. – № 8. – С. 16-18.
9. Телешун С. Окремі аспекти реформування адміністративно-територіального устрою в контексті останніх урядових пропозицій // Право України. – 2003. – № 1. – С. 8-11.
10. Орзіх М.П. Інноваційна реконструкція адміністративно-територіального устрою України // Право України. – 2005. – № 7. – С. 11-15.
11. Голос України. – 2005. – 29 липня. – С. 2.
12. Вовк Ю. Ідея федералізму в Україні в контексті посилення впливу регіонів // Право України. – 2004. – № 10. – С. 19-21.
13. Про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України “Про внесення змін до Конституції України” вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статей 29, 59, 78 Конституції України) : Висновок Конституційного Суду України від 30.10.2003 р. № 1-в/2003 : у справі № 1-40/2003.
14. Про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України “Про внесення змін до Конституції України”, вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статей 85, 118, 133, 140, 141, 142, 143 Конституції України) : Висновок Конституційного Суду України від 07.09.2005 р. № 1-в/2005 : у справі № 1-16/2005.